

شناسایی، مقایسه و تحلیل گرایش‌های موضوعی غالب و غایب در کتاب‌های درسی دانشگاهی رشته مطالعات برنامه‌درسی در ایران و جهان

دکتر مرتضی کرمی*

زهرا حجازی**

سید محمد صادق طباطبایی***

چکیده

در این پژوهش برای شناسایی و تحلیل گرایش‌های موضوعی کتاب‌های درسی دانشگاهی رشته مطالعات برنامه‌درسی ایران و بررسی تطبیقی آن‌ها با کتاب‌های بین‌المللی، از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده است. با روش نمونه‌گیری هدفمند، ۲۸ کتاب لاتین و ۲۸ کتاب فارسی از کلیه کتاب‌های منتشر شده داخلی و خارجی با عنوان «مطالعات برنامه‌درسی» و «برنامه‌ریزی درسی» انتخاب شدند. در جمع‌آوری اطلاعات از چک‌لیست برگرفته از محورهای موضوعی دانشنامه ایرانی برنامه‌درسی استفاده شد. یافته‌ها حاکی از آن بودند که در کتاب‌های فارسی بر موضوعات سنتی و رایج رشته مطالعات برنامه‌درسی از جمله نظریه‌های برنامه‌درسی، طراحی برنامه‌درسی به ویژه مؤلفه انتخاب محتوا و سازماندهی آن و ارزشیابی به‌ویژه ارزشیابی پایانی و تکوینی تأکید بیشتری شده است؛ در حالی که در کتاب‌های انگلیسی توزیع موضوعی بیشتری به چشم می‌خورد و به موضوعاتی مانند دیدگاه‌ها و گفتمان‌های معاصر، چالش‌های پیش روی برنامه‌درسی، فناوری و سیاست‌گذاری برنامه‌درسی، تربیت معلم، برنامه‌درسی حوزه‌های محتوایی، برنامه‌ریزی درسی سطوح تحصیلی و معرفی مشاهیر این رشته هم توجه شده است.

---

* دانشیار دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه فردوسی مشهد (m.karami@um.ac.ir).

** دانشجوی کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی درسی (نویسنده مسئول) (hejazi.um.curriculum@gmail.com).

*** کارشناس ارشد برنامه‌ریزی درسی (sadegh.tabatabaei@yahoo.com).

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۲/۱۰

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۱۱/۱۵

کلیدواژه‌ها

گرایش‌های موضوعی، برنامه‌ریزی درسی، مطالعات برنامه‌درسی، آموزش عالی، کتاب‌های درسی دانشگاهی.

مقدمه

آموزش عالی از مهم‌ترین مراحل آموزش رسمی به شمار می‌آید و در راستای رشد و پیشرفت نیروی انسانی جوامع، وظایف و رسالت‌های متعددی دارد (عراقیه و همکاران، ۱۳۸۸). بالدرستن (Balderston, 2000) معتقد است آموزش عالی به عنوان اصلی‌ترین نهاد توسعه‌دهنده منابع انسانی، در مسیر دستیابی به توسعه پایدار مبتنی بر ملاحظات جهانی شدن، نقش حساسی برعهده دارد (به نقل از: Dumas & Hanchans, 2010)؛ لذا تحقق این وظایف و رسالت‌ها نیازمند ابزارهایی همچون برنامه‌درسی متناسب است. از آنجا که برنامه‌های درسی دانشگاهی نقش تعیین‌کننده و انکارناپذیری در راستای تحقق و ترسیم اهداف و رسالت‌های دانشگاه از نظر کمی و کیفی ایفا می‌کنند (خاقانی‌زاده و فتحی و اجارگاه، ۱۳۸۷) و بنیادی‌ترین ابزار برای فراهم‌آوری دانش، تجربه و مهارت دانشجویان برای عرضه خدمات به جامعه‌اند (نیلی و همکاران، ۱۳۸۹) و نیز به عنوان قلب این نظام، نقش مهمی در تحقق اهداف این نهاد و ترسیم آن‌ها دارند (Altbach, 1988)، پاسخ‌گوی شرایط و دغدغه‌های فعلی و آینده هستند.

برنامه‌درسی عناصر متفاوتی دارد و افراد مختلف نظرات متعددی ارائه داده‌اند، اما جامع‌ترین برداشت از عناصر برنامه‌درسی، الگوی کلاین است که در قالب سه عنصر: اهداف، محتوا، فعالیت‌های یادگیری، روش‌های تدریس، مواد و منابع یادگیری، ارزشیابی، زمان، فضا و گروه‌بندی مطرح شده است (فتحی و اجارگاه و شفیع، ۱۳۸۶). یکی از این عناصر مهم محتواس است که از نظر پوزنر (Posner, 2004) برخی از صاحب‌نظران آن را قلب برنامه‌درسی می‌دانند و به عنوان یکی از جنبه‌های برنامه‌درسی به معنای عناصر دانش‌ها، مهارت‌ها، فرایندها و نگرش‌هایی است که از طریق تجربیات یادگیری انتخاب و سازماندهی شده، سپس به فراگیران ارائه می‌شود (فرمی‌فراهمی، ۱۳۷۸).

محتوا در ظرف‌های مختلفی قرار می‌گیرد. یکی از آن‌ها کتاب درسی است که به رغم تنوع و تکثر وسایل جدید آموزشی و اطلاع‌رسانی، از مهم‌ترین ابزارهای آموزشی در همه سطوح تحصیلی به شمار می‌رود و استادان صاحب‌نظر برای یاددهی آن را به کار

می‌گیرند و دانشجویان برای یادگیری و انجام تحقیقات علمی از آن بهره‌می‌برند (رضی، ۱۳۸۸). ریشه‌های این اهمیت از چند دیدگاه بررسی می‌شود.

از دیدگاه اول، برنامه‌دستی یکی از زیرنظام‌های اساسی نظام آموزشی است که بدون آن نمی‌توان انتظار داشت آموزشی رخ دهد یا فرایند یاددهی - یادگیری شکل گیرد. تعمق در مفهوم برنامه‌دستی نیز نشان می‌دهد که به طور سنتی این عبارت برابر است با مجموعه‌ای از تصمیم‌های از پیش گرفته‌شده و مسیر شناخته‌شده‌ای که یادگیرندگان باید طی کنند (مهرمحمدی، ۱۳۹۰) و نیز مجموعه تصمیم‌هایی است که در سندی به نام کتاب درسی ارائه می‌شوند و در کلاس‌های درسی به کار می‌روند. از دیدگاه دوم، کتاب درسی نشان‌دهنده نمادهای قدرتمند و اغلب بحث‌برانگیز سیاسی و ایدئولوژیک در مطالعات برنامه‌دستی است و بر ساختار خاصی از واقعیت و روش‌های خاصی از انتخاب و سازماندهی اطلاعات و دانش دلالت دارد (مهرمحمدی، ۱۳۹۰). سرانجام از دیدگاه سوم و براساس مطالعات متعدد، کتاب‌های درسی متداول‌ترین وسیله مورد استفاده در کلاس‌های درس‌اند و بیش از ۷۵ درصد از زمان دانش‌آموزان و دانشجویان به مطالعه و بررسی کتاب‌های درسی می‌گذرد (فتحی و اجارگاه و آقازاده، ۱۳۸۵).

هر کتابی حتی اگر برای برنامه‌دستی خاصی تدوین شده باشد نمی‌تواند برچسب «درسی» را بدک بکشد مگر آنکه ویژگی‌ها و شاخص‌های کتاب درسی را داشته باشد. به زعم چامبیلس، کالف و ونگ^۱ (به نقل از: فتحی و اجارگاه و آقازاده، ۱۳۸۵: ۱۳-۱۵) معیارهای کتاب درسی عبارت‌اند از: ۱) ارزش (بار) آموزشی (موضوع درسی، هدف تصریح شده و دانش ارزشمند؛ ۲) شیوه ارائه محتوا (چاپی یا نرم‌افزاری، مواد سمعی، بصری؛ ۳) ابعاد تصویرگری (تصاویر و نمودارها و کارهای هنری)؛ ۴) جنبه‌های دسترسی (فهرست محتوا، سرفصل‌های اصلی و فرعی، فهرست‌ها و واژه‌نامه) و ۵) جنبه‌های نمایشی (جلد، سرآغاز فصل‌ها و سایر موارد جذاب‌کننده کتاب). اما یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های مطلوب یک کتاب درسی دانشگاهی به‌روز بودن، کاربردی بودن و توانایی پوشش دادن قلمرو موضوعی با توجه به آخرین تحولات رشته مورد نظر است (جمالی زواره، ۱۳۸۷؛ جمالی زواره و همکاران، ۱۳۸۸؛ یارمحمدیان و همکاران، ۱۳۸۹).

امروزه رشته برنامه‌دستی قلمرو تخصصی و مطالعاتی بوده، دستاوردهای مفهومی و علمی گسترده‌ای دارد. برنامه‌دستی به عنوان یک قلمرو تخصصی، حوزه‌ای متنوع و

پیچیده است (Brunner, 2001) و اینکه چه چیزی را دربر می‌گیرد و حدود و ثغور آن چیست، همواره محل بحث و مشاجره بوده است. حوزه برنامه‌دستی، یکی از انشعابات اساسی علوم تربیتی است که به‌رغم جوان بودن و سابقه تاریخی اندک، از لحاظ مباحث نظری یکی از چالش‌زاترین و بحث‌برانگیزترین حوزه‌های معرفت بشری محسوب می‌گردد. نوپا بودن این رشته تخصصی باعث شده است که در اکثر زمینه‌های این حوزه نظیر تبیین حدود و ثغور موضوعی و ماهیت مباحثی که باید در این رشته مورد بحث قرار گیرند، توافق نظر وجود نداشته باشد.

تعریف واحدی از برنامه‌دستی در میان صاحب‌نظران این علم وجود ندارد و هر کس بنا به تفکرات خود، تعریفی از برنامه‌ریزی درسی ارائه داده است. برخی، برنامه‌دستی را نقشه‌ای برای تجارب یادگیری قلمداد می‌کنند که یادگیرندگان با راهنمایی مدرسه با آن مواجه می‌شوند. هدف آن فراهم کردن زمینه برای نظم بخشیدن به تجارب یادگیری و هدایت آنهاست: در این معنا برنامه‌دستی به‌عنوان نتیجه و پیامد برنامه‌ریزی درسی در قالب یک طرح یا سند معرفی می‌شود (Oliva, 2010). این برداشت از برنامه‌دستی قدمتی طولانی در تاریخ برنامه‌دستی دارد و عمده دانش برنامه‌دستی بر این تعریف متمرکز است. در برداشت دیگر، برنامه‌دستی به عنوان حرفه است یا به عبارتی انجام عمل حرفه‌ای به کمک برنامه‌دستی مدنظر است. این برداشت از برنامه‌دستی در تقابل با برداشت قبلی از برنامه‌دستی نیست بلکه در همان راستا، قلمرو مطالعات برنامه‌دستی را فراتر از یک حوزه دیسیپلینی وسعت بخشیده است.

با اینکه در زمینه برنامه‌ریزی درسی در سال‌های اخیر کتاب‌های متعددی تألیف و ترجمه شده، اما در راستای شناسایی و تحلیل گرایش‌های موضوعی این رشته تلاشی صورت نگرفته است. با بررسی این کتاب‌ها می‌توان قوت‌ها و ضعف‌های این منابع، موضوعات کتاب‌های تألیفی و ترجمه‌شده و زمینه‌های موضوعی کمتر توجه شده را آشکار کرد.

در پژوهش حاضر سعی شده است با بررسی کتاب‌های دانشگاهی و تخصصی این رشته به عنوان منابع فارسی و انگلیسی، توزیع موضوعی این کتاب‌ها مشخص شود و زمینه‌ای برای یاری رساندن به نویسندگان و مترجمان حیطه تخصصی برنامه‌ریزی درسی فراهم گردد تا آنان بتوانند با تألیف و ترجمه کتاب‌های مناسب و مورد نیاز جامعه برنامه‌ریزی درسی در داخل یا خارج ایران و با در نظر گرفتن خلأهای موجود، زمینه رشد و شکوفایی هرچه بیشتر این رشته را ایجاد کنند. از این رو این پژوهش بر آن است تا

پاسخ گوی این پرسش‌ها باشد:

۱. در کتاب‌های معتبر فارسی و لاتین رشته برنامه‌ریزی درسی، به چه موضوعاتی بیشتر و به چه موضوعاتی کمتر پرداخته شده است؟
۲. از حیث مقایسه، کتاب‌های معتبر فارسی و لاتین رشته برنامه‌ریزی درسی چه تفاوت‌های موضوعی‌ای با یکدیگر دارند؟

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع توصیفی-تحلیلی بوده، روش آن تحلیل محتواست. پژوهشگران در تحلیل محتوا که برای بررسی محتوای متن‌ها به کار می‌رود از شش واحد ثابت استفاده می‌کنند که عبارت‌اند از: کلمه، حالت کلمه، جمله، موضوع، بند و کل متن. در این میان موضوع یا مضمون یکی از شکل‌های مهم واحد ثابت در تحلیل محتواست. در تحلیل محتوای موضوعی، موضوع‌ها و میزان فراوانی آن‌ها در یک متن شناسایی می‌شود (آذرانفر، ۱۳۸۵). جامعه آماری کلیه کتاب‌های منتشرشده داخلی و خارجی با عنوان مطالعات برنامه درسی^۱ و برنامه‌ریزی درسی^۲ بود و در این پژوهش از روش نمونه‌گیری هدفمند^۳ که جزو روش‌های نمونه‌گیری غیراحتمالی محسوب می‌گردد، استفاده شده است؛ نمونه‌ای که در آن با انتخاب آزمودنی‌ها بر اساس خصوصیات یا صفاتی خاص، افراد یا مواردی که واجد آن ملاک نیستند، حذف می‌شوند (بیابانگرد، ۱۳۸۴؛ ناصری و فریریزی، ۱۳۹۰). بنابراین در این پژوهش کتاب‌های مورد بررسی دارای این ویژگی‌ها بوده‌اند: جزو کتاب‌های درسی دانشگاهی هستند، تعداد استناد بالایی دارند و جزو کتاب‌های مادر به شمار می‌آیند. از این رو، برای نمونه ۲۸ کتاب انگلیسی و ۲۸ کتاب فارسی بررسی شدند.

به منظور گردآوری اطلاعات، چک‌لیستی از کتاب‌های منتشرشده فارسی و لاتین رشته برنامه‌ریزی درسی تهیه شد که به طور عمده از محورهای موضوعی دانشنامه ایرانی برنامه درسی‌اند و برای تکمیل آن از پایان‌نامه‌های نامخواه (۱۳۹۰) و محمدجانی اسرمی (۱۳۹۲) استفاده گردید؛ شامل ۲۰ مؤلفه کلی، که هر یک از مؤلفه‌ها خود شامل خرده‌مؤلفه‌هایی است. مؤلفه‌های اصلی عبارت‌اند از: مفهوم و قلمرو برنامه درسی، مبانی برنامه درسی، سیاست‌گذاری برنامه درسی، طراحی برنامه درسی، تدوین و تولید برنامه

1. curriculum studies
2. curriculum
3. purposive sampling

درسی، اجرای برنامه درسی، ارزشیابی برنامه درسی، نظریه‌ها و دیدگاه‌های برنامه درسی، پژوهش برنامه درسی، تاریخ برنامه درسی، انواع برنامه درسی، سطوح برنامه درسی، برنامه درسی سطوح تحصیلی، برنامه درسی حوزه‌های محتوایی، برنامه درسی گروه‌های خاص، برنامه درسی تربیت معلم، چالش‌های معاصر، فناوری و برنامه درسی، برنامه درسی کشورها و مشاهیر برنامه درسی.

به منظور بررسی روایی، چک‌لیست در اختیار متخصصان رشته برنامه‌ریزی درسی قرار گرفت که پس از اعمال نظراتشان، نسخه نهایی تهیه شد. نتایج نشان داد تمامی مؤلفه‌های اساسی، به منظور تعیین فراوانی موضوعی، در چک‌لیست گنجانده شده است. در ادامه با بررسی هر یک از فصول، به خرده مؤلفه مورد نظر فراوانی داده شد. به بیانی بهتر در هر یک از کتاب‌ها، به تعداد فصل‌هایی که به موضوع مورد نظر پرداخته بودند، فراوانی اختصاص یافت. همچنین، برخی از فصل‌ها در ارتباط با بیش از یک مؤلفه شناخته می‌شد که با دقت در مؤلفه‌های مورد نظر جایابی می‌شد. جهت تعیین پایایی چک‌لیست، بیش از ۷۰ درصد فصول کتب، به وسیله کدگذار دوم کدگذاری شد. در این پژوهش از فراوانی، به منظور توصیف واقعیت‌های جمع‌آوری شده، استفاده شده است. در جدول ۱ و ۲، عنوان و کد کتب لاتین و فارسی ارائه شده است.

جدول ۱ کد و عنوان کتب لاتین

کد کتاب	عنوان کتاب
A ₂	Contemporary issues in curriculum, Allan c. Ornstein, Edward F. Pajak, Stacey B. Ornstein 2015, sixth edition
A ₁	Curriculum development, Jon W. Wiles, Joseph C. Bondi 2015, ninth edition
A	Curriculum from theory to practice, Wesley Null, 2011
B	Handbook of Curriculum development, Limon E. Kattington, 2010
C	Curriculum 21: essential education for a changing world, Heidi Layes Jacobs, 2010
D	Leading Curriculum development, Jon Wiles, 2009
E	Key concepts for understanding curriculum. Colin Marsh, 2009, fourth edition
F	Shaping the college curriculum: academic plans in context, Lisa Latruca, Joan Stark, 2009, second edition
G	Critical essays on major curriculum theorists, David Scott, 2008
H	What is curriculum theory? William Pinar, 2008
I	Curriculum theory: conflicting visions and enduring concerns, Michael Stephen Schiro, 2008
J	Curriculum and imagination: process theory, pedagogy and action research, James McKernan, 2008
K	Expanding Curriculum theory, William Reynolds, 2008
L	Curriculum development In postmodern era, Patrick Slattery, 2006, second edition
M	Contemporary curriculum in thought and action, John D McNeil, 2009, fifth edition
N	Ideology, curriculum, and the new sociology of education, Lois Weis, 2006
O	Principle pf curriculum, Rao VK, 2005
P	Ideology and curriculum, Michael Apple, 2004, third edition
Q	curriculum and aims, Decker Walker, 2004, third edition
R	The Curriculum theory and practice, A.V. Kelly, 2004, fifth edition
S	Fundamentals of curriculum: passion and professionalism, Decker Walker, 2003 second edition
T	Curriculum: construction and critique, Alistair Ross, 2000
U	Curriculum in conflict: social visions, educational agendas and progressive school reform, Landon Beyer, Daniel Liston, 1996
V	understanding curriculum: an introduction to the study of historical and Contemporary curriculum discourses. William Pinar, William Reynolds, Patrick Slattery, peter Taubman, 1996
W	Key concepts for understanding curriculum. Colin Marsh, 1992
X	Curriculum planning a new approach, Glen Hass, Forrest Parkay. 1993, sixth edition
Y	Curriculum development: a guide to practice, Jon W. Wiles, Joseph C. Bondi, 1984, second edition
Z	Curriculum theory, George Beauchamp, 1975, third edition

جدول ۲ عنوان و کد کتب فارسی

کد کتاب	عنوان کتاب
الف	برنامه‌ریزی درسی راهنمای عمل، حسن ملکی، ۱۳۹۳
ب	فرایند برنامه‌ریزی درسی، ماشاالله واشقانی فراهانی، ۱۳۹۲
پ	کلیات و مبانی برنامه‌ریزی درسی، عباس رضوی، ۱۳۹۲
ت	اصول برنامه‌ریزی درسی، محمدحسین یارمحمدیان، ۱۳۹۲
ث	نوع‌شناسی نظریه‌های برنامه‌ریزی درسی، فریدون شریفیان، ۱۳۹۱
ج	برنامه‌ریزی درسی، نظرگاه‌ها، رویکردها و چشم‌اندازها، محمود مهرمحمدی، ۱۳۹۰
چ	نظریه‌های برنامه‌ریزی درسی، محمود مهرمحمدی، ۱۳۹۰
ح	برنامه‌ریزی آموزشی و درسی، علی تقی‌پور ظهیر، ۱۳۹۰
خ	فرهنگ‌های برنامه‌ریزی درسی (نظریه‌ها)، محمود مهرمحمدی، ۱۳۸۹
د	اصول برنامه‌ریزی درسی، رضا صادقی جولای، ۱۳۸۹
ذ	برنامه‌ریزی درسی گفتمان نظریه، پژوهش و عمل برنامه‌ریزی پیشرفت‌گرا، ۱۳۸۹
ر	برنامه‌ریزی درسی گفتمان نظریه، پژوهش و عمل برنامه‌ریزی دانش‌مدار، ۱۳۸۹
ز	برنامه‌ریزی درسی مدارس، فریده مشایخ، ۱۳۸۸
ژ	روش‌شناسی مطالعات برنامه‌ریزی درسی، محمود مهرمحمدی، ۱۳۸۷
س	برنامه‌ریزی درسی به سوی هویت‌های جدید، کورش فتحی واجارگاه، ۱۳۸۶
ش	قلمرو برنامه‌ریزی درسی ایران: ارزیابی وضع موجود و ترسیم چشم‌انداز مطلوب، انجمن برنامه‌ریزی درسی ایران، ۱۳۸۵
ص	مبانی، اصول و مسائل برنامه‌ریزی درسی، جلد اول، قدسی احقر، ۱۳۸۴
ض	مبانی، اصول و مسائل برنامه‌ریزی درسی، جلد دوم، قدسی احقر، ۱۳۸۴
ط	مقدمه‌ای بر نظریه برنامه‌ریزی درسی، حسین میرلوحی، ۱۳۸۴
ظ	دیدگاه‌های برنامه‌ریزی درسی: برداشت‌ها، تلفیق‌ها و الگوها، نادر سلسبیلی، ۱۳۸۲
ع	رویکرد تلفیقی به برنامه‌ریزی درسی، حسن ملکی، ۱۳۸۲
غ	برنامه‌ریزی درسی برای تدریس و یادگیری بهتر، غلامرضا خوبی‌نژاد، ۱۳۸۰
ف	برنامه‌ریزی درسی، راهبردهای نوین، علی ابراهیمی، ۱۳۷۷
ق	راهنمای عملی برنامه‌ریزی درسی، محرم آقازاده، ۱۳۷۷
ک	اصول برنامه‌ریزی درسی، کورش فتحی واجارگاه، ۱۳۷۷
گ	اصول و مفاهیم اساسی در برنامه‌ریزی درسی، محمد عباس‌زادگان، ۱۳۷۶
ل	برنامه‌ریزی درسی راهنمای عمل، حسن ملکی، ۱۳۷۶
م	مبانی فلسفی، روان‌شناختی و اجتماعی برنامه‌ریزی درسی، دکتر سیاوش خلیلی شورینی، ۱۳۷۳

یافته‌ها

مؤلفه اصلی مفهوم و قلمرو برنامه درسی در کتاب لاتین، ۱۰ جلد (با کدهای Z, Y, V, T, S, R, L, E, D, A) است که در مجموع ۱۴ فصل به مفهوم‌شناسی برنامه‌ریزی درسی اختصاص دارد. کمترین فراوانی در این مؤلفه، ارتباط برنامه درسی با سایر رشته‌هاست که دارای فراوانی ۲ است. فراوانی کلی این مقوله، یعنی مفهوم و قلمرو برنامه‌ریزی درسی، ۱۶ فصل از کتب بررسی شده لاتین است. در مؤلفه اصلی مفهوم و قلمرو برنامه درسی کتب فارسی، ۱۳ جلد کتاب (با کدهای ب، گ، م، خ، ح، غ، ز، س، ص، پ، ت، د، ل) است که در مجموع ۱۵ فصل به مفهوم‌شناسی برنامه‌ریزی درسی اختصاص دارد. کمترین فراوانی در این مؤلفه، ارتباط برنامه درسی با سایر رشته‌هاست که دارای فراوانی ۱ می‌باشد. فراوانی کلی این مقوله، یعنی مفهوم و قلمرو برنامه‌ریزی درسی، ۲۶ فصل از کتب بررسی شده است. در مقوله مبانی برنامه درسی در کتاب لاتین بیشترین فراوانی به ترتیب به معرفی مبانی برنامه درسی، به طور عام، مبانی فلسفی، مبانی ارزشی، و مبانی سیاسی برنامه درسی اختصاص یافته است. مبانی زیبایی‌شناختی، فناورانه و زیست‌شناختی دارای فراوانی صفر است. مجموع فصول اختصاص یافته در کتب بررسی شده ۲۰ فصل است. این مقوله در کتب فارسی بیشترین فراوانی به ترتیب معرفی مبانی فلسفی برنامه درسی، مبانی اجتماعی برنامه درسی و مبانی روان‌شناختی با فراوانی ۱۰، ۹ و ۷ فصل بوده است. مبانی اقتصادی، سیاسی، زیبایی‌شناختی، فناورانه، زیست‌شناختی دارای فراوانی صفر است. مجموع فصول اختصاص یافته در کتب بررسی شده ۳۲ فصل است. در مقوله سیاست‌گذاری با زیرمؤلفه‌های سیاست‌گذاری برنامه درسی، مفهوم‌پردازی، الگوها و فرایندهای سیاست‌گذاری، شرکا و عوامل مؤثر در سیاست‌گذاری و اصول اساسی در کتب لاتین به ترتیب ۰، ۴، ۱۰، ۷ است. در این مؤلفه فراوانی به الگوها و فرایندهای سیاست‌گذاری و اصول اساسی آن اختصاص نیافته است. مجموع فراوانی این مقوله ۱۲ فصل از کتب بررسی شده است. به این مقوله در کتب فارسی فراوانی اختصاص نیافته است.

در مقوله طراحی برنامه درسی با زیرمؤلفه‌های مفهوم‌شناسی، فرایند طراحی، الگوها، الگوهای اساسی، عناصر برنامه درسی، کیفیت برنامه درسی و چهارچوب آن در کتب انگلیسی به ترتیب ۱، ۷، ۱۳، ۱۸، ۱ و ۲ فراوانی دارد. بیشترین فراوانی مختص به معرفی عناصر برنامه درسی شامل اهداف، محتوا، راهبردها، فرصت‌ها و منابع یادگیری و مانند آن است. مجموع فراوانی فصول اختصاص یافته ۴۲ فصل است. این مقوله در کتب فارسی به ترتیب ۱، ۱، ۷، ۳۰، ۴۹ و ۱ فراوانی دارد. بیشترین فراوانی مختص به معرفی عناصر برنامه درسی شامل اهداف، محتوا، راهبردها، فرصت‌ها و منابع یادگیری و مانند آن است. مجموع فراوانی فصول اختصاص یافته ۷۲ فصل است.

در بخش تدوین و تولید برنامه درسی در کتب انگلیسی، بیشترین فراوانی به ترتیب به

معرفی الگوها و تدوین برنامه درسی اختصاص یافته است. زیرمقوله‌های محصولات برنامه درسی، اعتباربخشی و مفهوم‌شناسی فراوانی نداشته است. مجموع فراوانی فصول اختصاص یافته فصل ۲۹ است. بیشترین فراوانی این مقوله در کتب فارسی به ترتیب به معرفی الگوها و تدوین برنامه درسی اختصاص یافته است. مجموع فراوانی فصول اختصاص یافته فصل ۳۳ است.

در بحث اجرای برنامه درسی در کتب انگلیسی، بیشترین فراوانی مربوط به آموزش، تدریس و یادگیری با تعداد فصول ۱۴ و ۱۳ است. همچنین از بین کتب بررسی شده، در هیچ فصلی به تبیین تغییرات مهم برنامه درسی پرداخته نشده است. مجموع فراوانی فصول اختصاص یافته ۶۰ فصل است. در این مقوله در کتب فارسی، بیشترین فراوانی به اجرای برنامه درسی و آموزش، تدریس با تعداد فصول ۸ و ۶ اختصاص یافته است. همچنین در بین کتب بررسی شده، در هیچ فصلی به تبیین تغییرات مهم برنامه درسی و مفهوم‌شناسی پرداخته نشده است. مجموع فراوانی فصول اختصاص یافته ۲۴ فصل است.

در مقوله ارزشیابی برنامه درسی با زیرمقوله‌های مفهوم‌شناسی، اهداف و کارکردها، فرایند ارزشیابی، مبانی، مراحل، ارزیابی برنامه درسی، ارزیابی نظام برنامه درسی، ارزیابی کتب درسی و ارزیابی معلم، الگوها و انواع آن، تاریخ تحولات ارزشیابی و مطالعات ارزشیابی بین‌المللی، در کتب انگلیسی بیشترین فراوانی به اهداف و چگونگی انجام ارزیابی برنامه درسی اختصاص یافته است. مجموع فراوانی فصول اختصاص یافته ۱۵ فصل از کتاب‌های بررسی شده است. در این مقوله در کتاب‌های فارسی بیشترین فراوانی به مفهوم‌شناسی، اهداف و کارکردها و انواع ارزشیابی برنامه درسی اختصاص یافته است. مجموع فراوانی فصول اختصاص یافته به مقوله ارزشیابی ۴۸ فصل در کتاب‌های بررسی شده است.

در مقوله نظریه و دیدگاه‌های برنامه درسی که به نظریه برنامه درسی، طبقه‌بندی‌ها، دیدگاه‌ها و گرایش‌ها و گفتمان‌های معاصر پرداخته است، بیشترین فراوانی در کتاب‌های انگلیسی به معرفی گرایش‌ها و گفتمان‌های معاصر و بعد از آن، دیدگاه‌ها و جهت‌گیری‌های برنامه درسی اختصاص دارد. مجموع فراوانی فصول اختصاص یافته ۶۹ فصل در کتاب‌های بررسی شده است. در این مقوله در کتب فارسی نیز بیشترین فراوانی به معرفی دیدگاه‌ها و جهت‌گیری‌های برنامه درسی با ۴۴ فصل و کمترین فراوانی به گرایش‌ها و گفتمان‌های معاصر اختصاص یافته است. مجموع فراوانی فصول اختصاص یافته به این مقوله ۸۲ فصل است.

پژوهش برنامه درسی با فراوانی ۲ در کتاب‌های بررسی شده انگلیسی ۲ فصل از کتاب‌هایی با کدهای M و S و در کتاب‌های فارسی با فراوانی ۲۲ در کتاب‌های بررسی شده ۲۲ فصل از ۳ کتاب با کدهای ج، ش، ژ را به خود اختصاص داده است.

در بحث تاریخ برنامه درسی با مجموع ۱۵ فصل، ۹ فصل از کتاب‌های بررسی شده به سیر تاریخ تحول برنامه‌ریزی درسی در کتاب‌های انگلیسی اختصاص دارد که دارای

بیشترین فراوانی در زیرمقوله‌هاست. در کتاب‌های فارسی با مجموع ۹ فصل، ۴ فصل از کتاب‌های بررسی شده به سیر تاریخ تحول برنامه‌ریزی درسی پرداخته‌اند که دارای بیشترین فراوانی در زیرمقوله‌هاست.

در بحث انواع برنامه درسی در شناسایی برنامه درسی قصدشده، پنهان، مغفول، رویدنی و غیره، بیشترین فراوانی به برنامه درسی پنهان پرداخته است.

همچنین در مؤلفه سطوح برنامه درسی در کتاب‌های بررسی شده انگلیسی، برنامه درسی رسمی و آکادمیک در ۲ فصل معرفی شده است. مؤلفه برنامه درسی سطوح تحصیلی کتاب‌های فارسی که شامل آموزش پیش دبستانی و دبستان، متوسطه، آموزش عالی و حوزه‌های علمیه است، بیشترین فراوانی به آموزش عالی اختصاص یافته است. مجموع فراوانی فصول اختصاص یافته، ۷ فصل در کتاب‌های بررسی شده است. در کتاب‌های انگلیسی بیشترین فراوانی به آموزش متوسطه اول و دوم و سپس به دوره دبستان اختصاص یافته است. مجموع فراوانی فصول اختصاص یافته ۱۷ فصل است.

در بخش برنامه درسی حوزه‌های محتوایی مانند برنامه درسی علوم اجتماعی، ریاضی، دینی و هنر، در مجموع ۱۷ فصل از فصول کتاب‌های مورد نظر انگلیسی به این موضوع پرداخته است. در کتاب‌های فارسی در مجموع ۲ فصل از فصول کتاب‌های مورد نظر به این موضوع پرداخته است. این در حالی است که بخش برنامه درسی گروه‌های خاص، همچون دانش‌آموزان با نیازهای ویژه، بزرگسالان و عشایر و همچنین مؤلفه تربیت معلم فراوانی ندارد. در کتاب‌های انگلیسی مؤلفه تربیت معلم نیز ۸ فصل از کتاب‌های بررسی شده، به بحث در آموزش معلمان و معلمان پژوهنده پرداخته است در حالی که این مؤلفه در کتاب‌های فارسی فراوانی ندارد.

در مؤلفه چالش‌های معاصر برنامه درسی کتاب‌های فارسی تنها یک فصل از کتاب با کد «غ» به آینده‌نگری و آینده‌شناسی در این رشته اختصاص یافته است در حالی که در کتاب‌های انگلیسی بیشترین فراوانی به معرفی مسائل جاری برنامه درسی با کدهای H, C, B, P, M, N آینده‌نگری و آینده‌شناسی در این رشته با کدهای H, C, B, X, V, Y و سپس جهانی شدن و بومی ماندن با کدهای V, T, P, A, a₁ اختصاص یافته است. مجموع فراوانی فصول اختصاص یافته در کتاب‌های بررسی شده انگلیسی ۲۸ فصل است.

مقوله‌های فناوری و برنامه درسی، برنامه درسی کشورها و معرفی مشاهیر این رشته به ترتیب ۲ و ۳ و صفر فصل از کتاب‌های بررسی شده فارسی و در کتاب‌های انگلیسی به ترتیب ۸، ۵ و ۵ فصل را به خود اختصاص داده است. در ادامه خلاصه‌ای از یافته‌های مورد نظر در قالب جدول ۳ ارائه شده است.

جدول ۳ مقایسه فراوانی مؤلفه‌های کتاب‌های لاتین و فارسی

مؤلفه	فراوانی لاتین	فراوانی فارسی	مؤلفه	فراوانی لاتین	فراوانی فارسی
مفهوم و قلمرو برنامه درسی	۱۶	۲۶	انواع برنامه درسی	۲	۷
مبانی برنامه درسی	۲۰	۳۲	سطوح برنامه درسی	۲	۸
سیاست گذاری	۱۲	۰	برنامه درسی سطوح تحصیلی	۱۷	۷
طراحی برنامه درسی	۴۲	۷۲	برنامه درسی حوزه‌های محتوایی	۱۷	۲
تدوین و تولید برنامه درسی	۲۹	۳۳	گروه‌های خاص	۰	۰
اجرای برنامه درسی	۶۰	۲۴	تربیت معلم	۸	۰
ارزشیابی	۱۵	۴۸	چالش‌های معاصر	۲۸	۱
نظریه‌ها و دیدگاه‌ها	۶۸	۸۲	فناوری و برنامه درسی	۸	۲
پژوهش برنامه درسی	۲	۲۲	نظام‌ها (کشورها)	۵	۳
تاریخ برنامه درسی	۱۵	۹	مشاهیر	۵	۰

نتیجه گیری

رشته برنامه ریزی درسی تغییر و تحولات گوناگونی تجربه کرده و قلمرو موضوعی آن نیز به طور مداوم بسط یافته است، به طوری که برخی از صاحب نظران امروزی این رشته، قلمرو موضوعی آن را بسیار وسیع تر از فعالیت برنامه ریزی درسی می دانند و بر مطالعات برنامه درسی یا فهم برنامه درسی تأکید می کنند. برخی از صاحب نظران نیز با اشراف بر این شرایط ضمن تأکید بر هستی یا وجود این رشته درباره چستی یا دامنه گسترده موضوعی آن تردید می کنند. با توجه به تحولات جهانی این رشته از لحاظ دامنه موضوعی و روش شناختی از یک سو و ویژگی های فرهنگی- اجتماعی جامعه ایران از سوی دیگر، پژوهش حاضر با استفاده از روش توصیفی- تحلیلی به مقایسه و تحلیل گرایش های موضوعی کتاب های رشته مطالعات برنامه درسی در ایران و جهان پرداخته است تا از این طریق خلأهای موضوعی این رشته در ایران و جهان را به پژوهشگران، تصمیم گیرندگان برنامه درسی و همچنین دانشگاهیان نشان دهد.

بررسی گرایش های موضوعی کتاب های دانشگاهی مطالعات برنامه درسی در ایران نشان می دهد که به ترتیب موضوعات نظریه ها و دیدگاه های برنامه درسی (۸۲ فصل)، طراحی برنامه درسی (۷۲ فصل)، ارزشیابی برنامه درسی (۴۸ فصل)، تدوین برنامه درسی (۳۳ فصل)، مبانی برنامه درسی (۳۲ فصل)، مفهوم و قلمرو برنامه درسی (۲۶ فصل) و اجرای برنامه درسی (۲۴ فصل) بیشتر مورد توجه نویسندگان و مترجمان کتاب های فارسی این رشته قرار گرفته است. برخی از این موضوعات مانند نظریه های برنامه درسی، طراحی برنامه درسی به ویژه مؤلفه انتخاب محتوا و سازماندهی آن و ارزشیابی به ویژه ارزشیابی پایانی و تکوینی را می توان از موضوعات سنتی و رایج رشته برنامه ریزی درسی دانست. بر این اساس می توان گفت، کتاب های تألیفی و ترجمه ای در ایران بیشتر برداشت برنامه ریزی درسی دارند تا فهم یا مطالعات برنامه درسی. به تعبیر مهرمحمدی (۱۳۹۰) این گونه نگاه ها به موضوعات در این رشته را می توان هویت حداقلی برای رشته دانست تا هویت حداکثری. همچنین با توجه به تأکید صاحب نظران برنامه ریزی درسی و همچنین تحلیل یافته های پژوهش، گفتمان های معاصر در این رشته همچون، تحلیل های جنسیتی و هویت، شرح حال نویسی، برنامه درسی وجودی، پست مدرن و موضوعاتی مانند برنامه درسی و مقوله های جدید، اعتباربخشی برنامه درسی، اجرای برنامه درسی، فناوری و برنامه درسی، تربیت معلم و برنامه درسی گروه های خاص با وجود اولویت بالا مورد غفلت واقع شده است. از نظر سراجی و آرمند (۱۳۸۹) برداشت صاحب نظران نشان داده است که قلمرو

موضوعی این رشته بسیار وسیع تر از فعالیت‌های محدود به برنامه‌ریزی درسی مانند تعیین اهداف، انتخاب و سازماندهی محتوا، روش‌های تدریس و شیوه‌های ارزشیابی است که چنین برداشتی را می‌توان با منابع جهانی این رشته، بررسی اهداف و وظایف انجمن‌های معتبر رشته، عناوین نشریه‌های مرتبط با آن و هویت حداکثری رشته همسو دانست. این در حالی است که میان کتاب‌های دانشگاهی فارسی این رشته و قلمروهای موضوعی جدید و بااهمیت این رشته فاصله وجود دارد.

در کتاب‌های درسی انگلیسی این رشته تخصصی، ضمن پرداختن به موضوعات سنتی رشته برنامه‌ریزی درسی، توزیع موضوعی بیشتری به چشم می‌خورد؛ به این صورت که ضمن توجه به مؤلفه‌های نظریه‌های برنامه‌درسی (۶۸ فصل)، طراحی برنامه‌درسی (۴۲ فصل) و تدوین برنامه‌درسی (۲۹ فصل)، به موضوعاتی مانند دیدگاه‌ها و گفتمان‌های معاصر، چالش‌های پیش روی برنامه‌درسی، فناوری و برنامه‌درسی، سیاست‌گذاری برنامه‌درسی، تربیت معلم، برنامه‌درسی حوزه‌های محتوایی، برنامه‌ریزی درسی سطوح تحصیلی و معرفی مشاهیر این رشته نیز توجه شده است. بنابراین، مؤلفان کتاب‌های درسی دانشگاهی در ایران تأکید بیشتری بر موضوعات سنتی این رشته داشته‌اند و در نتیجه با شناسایی این خلأهای محتوایی در کتاب‌های تخصصی رشته برنامه‌ریزی درسی، توجه بیشتر مؤلفان به حوزه‌های مغفول، ضرورت دارد.

به منظور هدفمند کردن موضوعاتی که در کتاب‌ها گنجانده می‌شود بهتر است که سازمان مطالعه و تدوین کتاب‌های علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت) اولویت‌سنجی انجام دهد تا اساس کمک به نویسندگان و مؤلفان کتاب‌های دانشگاهی باشد. آنچه در این مختصر اشاره شد، حاصل بررسی یک سلسله کمیّات بود که لازم است در آینده با عنایت بیشتر به موضوعات تفصیلی کتاب‌های منتشر شده از لحاظ کیفی نیز مطالعه‌ای در خور صورت گیرد و یافته‌های این دو نوع بررسی با یکدیگر مقایسه شود.

منابع

- آذرانفر، جوانه (۱۳۸۵). «تحلیل محتوای پایان‌نامه‌های رشته کتاب‌داری و اطلاع‌رسانی سال‌های ۱۳۷۳-۱۳۸۲ موجود در پژوهشگاه اطلاعات و مدارک علمی ایران»، *فصلنامه علوم و فناوری اطلاعات*، دوره ۲۱، شماره ۴، ص ۱۹-۳۹.
- آرمند، محمد (۱۳۸۰). *مجموعه مقالات همایش کاربرد تکنولوژی آموزشی در آموزش عالی ایران*، اراک: دانشگاه اراک.
- اکرمی، کاظم (۱۳۸۴). «نقد و بررسی اجمالی کتاب‌های درسی رشته برنامه‌ریزی درسی از منظر نیازها و

- ضرورت‌های برنامه‌ریزی درسی در ایران»، قلمرو برنامه‌دستی در ایران: ارزیابی وضع موجود و ترسیم چشم‌انداز مطلوب، تهران: سمت.
- بیابانگرد، اسماعیل (۱۳۸۴). روش‌های تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی، تهران: دوران.
- جمالی زواره، بتول (۱۳۸۷). بررسی معیارهای تألیف و تدوین کتاب‌های درسی مطلوب رشته‌های دانشکده‌های علوم تربیتی و روان‌شناسی از نظر صاحب‌نظران برنامه‌دستی، مؤلفان برتر و دانشجویان سال آخر کارشناسی و کارشناسی ارشد دانشگاه اصفهان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- جمالی زواره، بتول؛ احمدرضا نصر؛ محمد آرمند و محمدرضا نیلی احمدآبادی (۱۳۸۸). «تبیین معیارهای محتوایی تألیف و تدوین کتاب‌های درسی دانشگاهی رشته‌های علوم تربیتی، مشاوره و روان‌شناسی»، فصلنامه پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی، شماره ۲۱، ص ۴۹-۳۱.
- خاقانی‌زاده مرتضی و کورش فتحی و اجارگاه (۱۳۸۷). «الگوهای برنامه‌دستی دانشگاهی»، دوماهنامه علمی-پژوهشی راهبردهای آموزش در علوم پزشکی، دوره ۱، شماره ۲، ص ۱۸۱۰.
- رضی، احمد (۱۳۸۸). «شاخص‌های ارزیابی و نقد کتاب‌های درسی دانشگاهی»، فصلنامه پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی، شماره ۲۱، ص ۳۰-۲۱.
- سلسیلی، نادر و محمدحسین حسینی (۱۳۸۴). «بررسی نقادانه روش‌شناسی پژوهش در حوزه برنامه‌دستی در ایران»، قلمرو برنامه‌دستی در ایران: ارزیابی وضع موجود و ترسیم چشم‌انداز مطلوب، تهران: سمت.
- سراجی، فرهاد و محمد آرمند (۱۳۸۹). «بررسی وضعیت پژوهش‌های انجام شده در حوزه برنامه‌ریزی درسی در ایران: شناسایی فاصله بین وضع موجود و مطلوب»، نشریه مطالعات برنامه‌دستی، سال چهارم، شماره ۱۶، ص ۵۲-۲۹.
- طالب‌زاده نوپریان، محسن و کورش فتحی و اجارگاه (۱۳۸۱). مباحث تخصصی برنامه‌ریزی درسی، تهران: آبیژ.
- عراقیه، علیرضا؛ کورش فتحی و اجارگاه؛ احمدعلی فروغی ابری و نعمت‌الله فاضلی (۱۳۸۸). «تلفیق راهبردی مناسب برای تدوین برنامه‌دستی چندفرهنگی»، فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، دوره دوم، شماره ۱، ص ۱۶۵-۱۴۹.
- فتحی و اجارگاه، کورش و ناهید شفیعی (۱۳۸۶). «ارزشیابی کیفیت برنامه‌دستی دانشگاهی»، مورد برنامه‌دستی آموزش بزرگسالان، فصلنامه مطالعات برنامه‌دستی، سال اول، شماره ۵، ص ۲۶-۱.
- فتحی و اجارگاه، کورش و محرم آقازاده (۱۳۸۵). راهنمای تألیف کتاب‌های درسی، تهران: آبیژ.
- فرج‌الهی، مهران و منصوره پورشوقی (۱۳۸۵). «بررسی محتوای کتاب مقدمات تکنولوژی آموزشی دانشگاه پیام نور»، نشریه پیک نور، شماره ۱۶، ص ۸۴-۷۶.
- فرمهبینی فراهانی، محسن (۱۳۷۸). فرهنگ توصیفی علوم تربیتی، تهران: اسرار دانش.
- محمدجانی اسرمی، عاطفه (۱۳۹۲). بررسی میزان توجه به قلمروهای موضوعی مختلف و شناسایی موضوعات مغفول در تولیدات علمی حوزه برنامه‌دستی در ایران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی.
- مهرمحمدی، محمود (۱۳۹۰). برنامه‌دستی: نظرگاه‌ها، رویکردها و چشم‌اندازها، تهران: سمت.

- ناصری، نازیآ سادات و الهام فریبرز (۱۳۹۰). روش تحلیل محتوا، مشهد: تمرین.
- نامخواه، مرضیه (۱۳۹۰). بررسی میزان شمول برنامه درسی تحصیلات تکمیلی رشته برنامه درسی براساس ابعاد معرفتی حوزه برنامه درسی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی.
- نیلی احمدآبادی، محمدرضا، احمدرضا نصر؛ مصطفی شریف و محمود مهرمحمدی (۱۳۸۹). «الزام‌ها و پیامدهای اجتماعی برنامه درسی پاسخ‌گو در آموزش عالی، مطالعه موردی: دانشگاه‌های دولتی اصفهان»، *جامعه‌شناسی کاربردی*، سال ۲۱، شماره ۲، ص ۵۷-۷۶.
- یارمحمدیان، محمدحسین؛ محمد آرمنند و هاجر زارعی (۱۳۸۹). «ارزیابی کتاب‌های درسی دانشگاهی علوم انسانی بر اساس شاخص‌های مطلوب کتاب‌های درسی دانشگاهی»، *فصلنامه پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی*، شماره ۲۳، ص ۳۸-۶۰.
- Altbach, P. G. (1988). "Comparative studies in higher education in: Postlethwaite", *The Encyclopedia of Comparative Education and National System of Education*.
- Balderston (2000). *Borges: Realidades y Simulacros*, Buenos Aires: Biblos.
- Brunner, Mark David (2001). *Use of Curriculum Domains and Subsystems by Elementary Principals and Teachers in Instructional Decision-Making. Doctoral Dissertation*, University of Florida.
- Dumas, A. & S. Hanchans (2010). "How does job-training increase firm performance? the case of morocco", *International Journal of Manpower*, 31 (5).
- Oliva, Peter, F. (2010). *Developing Curriculum*, Pearson Education, Inc.
- Oxford Dictionaries (2012). Textbook Definition. www.oxforddictionaries.com
- Posner, G. J. (2004). *Analyzing the Curriculum*, Boston: McGraw Hill.
- Schramm-Pate, Susan (2010). Textbooks, In: Kridel, Craig (2010) *Encyclopedia of Curriculum Studies*, United States of America, SAGE Publications Ltd.